

РОДОВОТО НАЧАЛО И ПРОЯВЛЕНИЯТА МУ В БЪЛГАРСКАТА БЕЛЕТРИСТИКА ПРЕЗ 60-ТЕ И 70-ТЕ ГОДИНИ НА XIX ВЕК

РАДОСЛАВ РАДЕВ

Животът на човека в семейството и отношението му към него е огледало на вътрешния му свят, а също така разкрива и всички „спектри на човешките връзки — от гените до социално-класовата детерминираност“¹. Това обяснява и стремежа на творците да проникнат в тази обществена единица, и опита им за изобразяване на няколко поколения от един род, в живота на които се пречупват законите и идеите на общественото развитие. Не е случайно, че всички изследвачи на семейството проследяват историческото му движение, използвайки материал от фолклора и литературата. Фридрих Енгелс дава примери от „Песен на нибелунгите“, от Омир и Еврипид, а Иван Хаджийски проучва народната песен и старогръцката литература.² Разбира се, изследванията на тези автори имат философски, исторически и социологически характер и позоваването на литературата, макар и необходимост, не е в основата на тяхната работа. В българското литературознание няма специално проучване за отражението на семейството в художествената литература. Досега интересът към този въпрос се свързва с опитите да се изяснят черти от народния характер.³ За да станат родът и семейството предмет на проучване от литературната наука, е необходимо да се изясни в каква връзка са с концепцията на писателя, как влияят върху изграждането на сюжета в дадената творба, върху жанровата ѝ определеност, както и в каква степен авторът осмисля проблемите на човека чрез живота му в семейството. Литературоведите са склонни да търсят в художествените произведения генетическата обусловеност на човека или социално-класовото му отчуждение от семейството. Мигел де Унамуно в книгата си „Животът на Дон Кихот и Санчо Панса“ смята, че Сервантес не е свързал героя с неговия род, защото приема, че „всеки човек е син на собствените си дела и че всеки се изгражда съобразно с това, как е живял и как е действувал“⁴. В този смисъл родът на донкихотовци започва от Сервантесовия герой. С. Шаталов разкрива забележителен признак в това, че Евгений Онегин от едноименния роман на Пушкин „фактически е изключен от системата на родствените и семейни връзки“, и то във време, когато тези отношения влияят вър-

¹ А. Бочаров. Судьба семейного романа. — Литературное обозрение, 1976, кн. 9, с. 9.

² Ф. Енгелс. Происход на семейството, частната собственост и държавата. — В: К. Маркс и Ф. Енгелс. Избрани произведения. Т. V. С., 1978; Ив. Хаджийски. Любов и брак. — В: Съчинения. Т. I. С., 1974.

³ П. Зарев. Българска народопсихология и художествена литература. С., 1983.

⁴ Мигел де Унамуно. Есеистика. С., 1983, с. 54.

ху човека и определят неговото положение в светското общество.⁵ Т. Жечев също придава особено значение на факта, че при Алековия герой Бай Ганьо е прекъсната родовата връзка.⁶ Това се обяснява до известна степен с постановката на Енгелс, че младият буржоа се „прави независим от своето собствено семейство, когато може да направи това, той практически унищожава за себе си семейството“⁷. Стремещът на писателя да изолира героя от рода, да прекъсне или открий отношенията му с него има особен смисъл, различен за отделните епохи. За семейството не може да се пише само „като такова“, а винаги като обществена единица, обусловена от връзката ѝ с начина на производство.⁸

През определени етапи от общественото развитие се поражда необходимостта да се изтъкне приемствеността между поколенията, например връзката на борците за национална и социална свобода, а в други периоди по-голям смисъл придобива разкриването на противоречията и борбата между тях, предизвикана от различни представи за същността на живота. Когато писателят описва битието на един род, той разкрива и диалектиката на утвърждаващата се приемственост и борбата против старото. И ако това е осъществено в по-продължително време, както в четирилогията на Д. Талев, то добива характер на обобщение за народния живот и душевност. До подобни изводи достига и В. Г. Одинокоев при анализа на Толстоевото творчество. Според него в романа „Ана Каренина“ писателят прави монографично изследване на формирането и разпадането на семейството и решава този проблем в контекста на мисълта за народността, а във „Война и мир“ мисълта за семейството съществува, но тя е асимилирана от съжденията за народа, което е философски и исторически по-значимо.⁹

Тази особеност на семейството да отразява всички промени в народния живот дава основание на Б. Ничев да го определи като „една от класическите форми на романно-епично строителство, с което започва всеки роман, през която мина и българският...“¹⁰. Нашият роман възприема тази форма от възрожденския ни разказ и повест, които по своята същност са повествование за българския род и семейство, понесли тежестта на робството и своеволията на поробителя. Затова заслужава специално внимание начинът, по който възрожденските писатели пресъздават битието на българското семейство, което определя по-нататък пътя на българската белетристика „към по-крупни епични форми“¹¹. Животът в рода и семейството е сюжетна и тематична основа на цялата предвосвещена проза. Това е продиктувано от историческите условия, при които се оформя характерът на българина. Особено типични през робството са били неговата затвореност и привързаността му към семейството. Според П. Ю. Тодоров за българина, „облечен в тъмните дрехи на роба“, е оставал „едничък домашен кът: там да затвори и честолюбиви мечти, радости и скърби, и проблемите на този кът да станат най-главния мотив за дивно поетичните му и пълни с такъв дълбок човешки смисъл приказки и песни“¹². М. Драганов вижда причините за това затваряне в семейството в няколкото века чуждо робство, по време на което той не е могъл да участва в „управленческо-политическия живот на поробителите“. „Така че неучастието в общи де-

⁵ С. Е. Шаталов. *Время — метод — характер*. М., 1976, с. 71.

⁶ Т. Жечев. *Щастливца и Бай Ганьо*. — *Алманах „Море“*, 1982, кн. 1.

⁷ К. Маркс, Фр. Енгелс. *Съчинения*. Т. III. С., 1957, с. 166.

⁸ Пак там.

⁹ В. Г. Одинокоев. *Проблемы поэтики и типологии русского романа XIX в. Новосибирск*, 1971, 137—138.

¹⁰ Б. Ничев. *Съвременният български роман*. С., 1978, с. 110.

¹¹ Пак там, с. 114.

¹² П. Ю. Тодоров. *Съчинения*. Т. III. С., 1980, с. 265.

ла — посочва авторът — е главно неучастие в държавно-политическия живот, а участието в обществения живот е главно форма на реакция срещу лични, по-точно семейни обиди.¹³ Ето защо Г. С. Раковски в „Горски пътник“ и Л. Каравелов във „Войвода“ се връщат към миналото на своите герои хайдутни, за да обосноват и художествено да защитят силната им жажда за отмъщение заради поруганото семейство, да воюват за народна свобода. Даже и когато описват борбата на хайдутина, движението на разказа не е по посока на разкриване трудния и изпълнен с непрекъснати сражения хайдушки живот, а към миналото — героят разказва за съдбата на семейството си (изключение прави разказът „Дончо“ на Л. Каравелов). Привързаността на българина към бащиния дом определя и необходимостта писателите да проникнат именно в този свят, за да разкрият интимната страна от живота му. Поробеният е трябвало да води непрекъсната борба за запазване на нравственото ядро — семейството — от унищожение и поругаване. Убийството на всеки близък родственик или обезчестяването му са имали за българина силата на епически разлив, поразявали са вътрешния му мир и живота му с болезненост, която е предизвиквала най-непосилна трагедия. Писателите въздействуват върху читателя не толкова като разкриват нещастията на отделния човек, колкото проследявайки трагедията на рода му, унищожен или поруган от турците или от гръцкото духовенство. В родовата памет на писателите живеят разказите на родителите им за ужасите по време на кърджалийските и по-късните нападения и своеволия. „Аз мисля — пише Л. Каравелов, — че няма в България ни едно такова дете, което да не е слушало от баща си, от баба си, от майка си или от дядо си за кърджалийските времена, за делибашийските злодейства и за арнаутските ордии; знаехме и ние всичките тия страшни истории, но не бяхме още изпитали на дело всичкият техен ужас.“¹⁴ Това са думи на главната героиня Найда от „Турски паша“, на която ѝ предстои да изпита тези ужаси, но в пълна степен те могат да важат и за самия автор. От живота на своето семейство и от личния си опит изхожда и В. Друмев. В едно писмо той споделя, че в повестите си е вземал „други времена и други събития, на които съм се трудил да дам характер на един откъслек от народния живот, но основното побуждение е било положението на нашето семейство, отображение на което служат самите названия на тия мои къпови недоносчета“¹⁵. Като писател и публицист Друмев има ясно то съзнание за фамилията като основа на народния живот. След като е създал вече двете си повести, в един по-късен период той споделя в писмо: „А семейството е наистина велико и свято нещо, любезна Доро. То е свещен храм божий, в който се приготвяват бъдущите съдбини не само на чедата, но и на цели народи, на цяло човечество... То е цял народ, цяла държава, цял свят... Това, което се върши в скромната сфера на домашното огнище, служи за основа на общественият и народен живот. Каквито са семействата, такива биват почти винаги обществата, народите, цялото човечество.“¹⁶ С тази мисъл на Друмев могат да се обяснят редица страни от неговото творчество и особено идеята на повестта „Нешастна фамилия“.

Проследявайки нравствения живот на българския селянин, Ил. Блъсков смята, че най-голяма утеха за своя страдалчески живот той намира в семейството. „Вън от него той не бе сигурен. Тръгнеше ли на път, това бе жива раздяла с домашните. Завръщаше ли се живо и здраво, това бе за него милост

¹³ М. Драганов. Духовност на българския селянин. С., 1974, с. 133.

¹⁴ Л. Каравелов. Събрани съчинения, Т. I. С., 1965, с. 121.

¹⁵ В. Друмев. Съчинения. Т. II. С., 1968, с. 598.

¹⁶ Из архива на Васил Друмев. Климент Търновски. — Литературен архив. Т. V. С., 1971, с. 114.

божия, и как той умилно се разделяше и любезно посрещаше със своите си.¹⁷ Тази несигурност на българина вън от семейството и родното му село Блъсков разкрива в „Злочеста Кръстинка“ и в други свои произведения. Вън от родния дом децата са изложени непрекъснато на опасности. Интересно описва тази несигурност и В. Друмев в „Ученик и благодетели“. Керванът, с който е тръгнал Живко от селото, е обхванат от изключително веселие — песни, игри, подвиквания, но с отдалечаването от селото всички стават умислени и тихи. Дълбоко в тях се загнездва страхът, може би защото носят спомена за гибелта на свой близък по този път, по който са минавали и прадедите им. И тогава във въображението на селянина канарите край пътя нощем се обливат с кръв. Това е пределна изостреност на усещането за дебнешото нещастие, породено от проявите на колективната психика, създадена вследствие на непрекъснатите обири и убийства, които сполетяват българите из пътищата на Османската империя.

Концепцията за изключителната роля на семейството намира своето място и при неговото изображение в произведенията на възрожденските писатели. За да бъде максимално убедителен, Л. Каравелов изгражда творбите си обикновено като разказ на останал жив член от рода и определя това в подзаглавието: „разказ на една нишлийка“, „разказ на една новосадска вехтошарка“, „разказ на една пловдивчанка“, „разказ на моя баба“ и др. Повествованието се води от: майка, която описва съдбата на децата си („Горчивата съдба“, „Сока“), сестра сравнява своята участ с тази на брат си („Стоян“), хайдутин разказва за гибелта на братята си („Войвода“), единствено оцелял член на семейството разкрива трагедията му („Сирото семейство“, „Неда“), героят говори за себе си и за участта на близките си („Мъченик“, „Турски паша“). Този похват на писателя му позволява да проникне по-дълбоко в живота на семейството, да подсили съпричастността на възрожденския читател към нещастията на българския род. Макар в случая да предполагаме и влияние на Марко Вовчок, трябва да отбележим, че преди всичко е следствие от особеностите на българския начин на живот. Това се доказва от факта, че Каравелов е уловил една от характерните особености на българското общество през XIX в. — ролята на съседството. Според Ив. Хаджийски през този период то стои близо до роднинството. „Отношенията между съседи бяха по-оживени и по-сърдечни, отколкото между рода, защото бяха ежедневни. Но във важните, тържествени и интимни случаи съседството отстъпваше на родството — съседите все пак си оставаха чужди хора. Но трудово взаимопомощ, общо ядене, дълги софрии се практикуваха колкото между рода, толкова и между съседите.“¹⁸ На ролята на съседството обръща внимание и Ил. Блъсков (повестта „Двама братя“, ч. III, 1889, с. 65). Близостта между хората, задружният живот, съветите, които си дават един на друг, определят и възможността да познават живота си — между тях тайни няма. Имайки предвид това, Каравелов използва като композиционен похват героят да описва неволите на своите съседи („Божко“, „Стана“, „Главчо“, „Слава“). Писателят винаги подчертава възможността разказвачът да познава добре живота на съседа си. За тази цел в изброените творби той използва почти един и същ израз: „Божко беше наш съсед, от нашата къща се виждаше неговият двор“ („Божко“); „Ние бяхме Главчови съседи. От вторият кат на нашата къща се виждаше техният двор“ („Главчо“); „Сега трябва да ви кажа, че ние бяхме съседи с Петровата къща: от нашата бухария се видеше техният двор“ („Стана“). С приблизително подобен смисъл е и изразът в разказа „Слава“ — „На другия ден аз излязох из двора и чух, че някой говори в Славиният двор. Приблжих се до стоборът и надникнах през една пролука.“

¹⁷ Илия Блъсков. Спомени. С., 1976, с. 150.

¹⁸ Ив. Хаджийски. Съчинения. Т. II. С., 1974, с. 362.

Л. Каравелов използва готов израз, който привнася от една творба в друга и който характеризира използването на един и същи похват, но при различни композиционни решения. Тези похвати на писателя — роднина да разказва за близките си и съсед да споделя за познатото му семейство, придават не само достоверност на описването, но показват, че изборът им не е случаен. Писателят търси обусловеността им от епохата, така че да постигне вярна картина на историческата действителност. И в случите, когато използва друго лице да разказва за събитията, той обосновава правото му на това, като обръща внимание на близостта му с човека, предмет на повествованието. Например в „Нешо“ героят уточнява: „Да ви кажа право, мене Нешо обичаше повече от всичките други селяни — и братето си не обичаше толкова, колкото обичаше мене. Ние си казахме един другиму „побратим“.¹⁰ Тези похвати в същото време ограничават писателя само в описанието на живота на определено семейство, на интимния свят на героите, но не му позволяват да разгърне повествованието, да обхване явления от по-широк кръг. В посочените разкази авторът не си е поставил и такава цел — неговата задача е преди всичко да разкрие чрез живота на семейството бита на българина, нравствеността и добродетелите му, за да ги противопостави на турците или гръцкото духовенство или да осъди закостенялостта на патриархалното общество.

Проблемите, които решават В. Друмев, Л. Каравелов и Ил. Блъсков при изобразяване живота и бита на българското семейство, могат да бъдат определени най-общо като: проблем за родовата определеност на човека; за физическото унищожаване на българското семейство от поробителя и гръцкото духовенство и неговото нравствено извисяване; проблемът за честта на българското семейство; за хайдутина в рода; за мястото на жената и др.

ПРОБЛЕМЪТ ЗА РОДОВАТА ОПРЕДЕЛЕНОСТ НА ГЕРОЯ

В творбите си през 60-те и 70-те години на XIX в. Друмев, Каравелов и Блъсков не съсредоточават интереса си изцяло към приключенията и събитията в живота на отделната личност. В по-голяма степен описват случки, свързани със семейството и рода. Дори и когато разказват за страданията на героя, те пак имат предвид връзката му с неговите близки. Нено от едноименния разказ на Л. Каравелов след тригодишно отсъствие от семейството си се връща с припечелени пари, но по пътя е убит и ограбен от турци. „Пукнали две пушки и той паднал от конят.

— Още една вдовица. . . — извикал Нено и затворил очите си.“ Авторът не насочва вниманието си към личното страдание, а към мисълта за семейството, за разрушаващата се цялост и единство. Л. Каравелов тръгва от индивидуалната съдба към мисълта за положението на близките на героя, а оттам и към обобщението за народното страдание. Когато двамата синове на Вълко от повестта „Нещастна фамилия“ на Друмев са пленени, те не придават толкова голямо значение на смъртта си като лична участ, а мислят за това, как ще се отрази тя върху роднините им. Велико говори на брат си: „ — Най-голяма жалост чувствавам, Стояне, тогаз, когато помисля в какво жалостно състояние се намират таткови. . .

— Те трябва да умрат от печал. . . — отговори Стоян.“

Това чувство за единение със семейството в най-трудните за човека мигове при възрожденските белетристи има особен смисъл, защото чрез него те защитават идеята за единството на рода и неговото самосъхранение от посегател-

¹⁰ Л. Каравелов. Събрани съчинения, Т. II. С., 1966, с. 332.

ствата на поробителя. Макар и непоследователно, поради изподзването на елементи от народното суеверие и християнската религия, В. Друмев прокарва тази идея в цялата си повест. Мисълта за взаимопомощта играе важна сюжетно-организираща роля. Композицията на повестта е изградена на основата на вътрешното движение в рода, предизвикано от варварщината на турците: разделяне — опознаване — събиране — смърт. Главно място при това движение заема синът на Петър — Влади. Той е обединително звено на родовото съзнание и сила. Затова най-често изразява отношението си към своите близки. „— Боже! — възкликва той. — Защо са толкова нещастия на нашия род? Дядо ми, татко ми, чичови ми и братовчедата ми търпели толкоз и все още търпят!... Дали тъй много са те разгневили!“²⁰ В неговия образ резонира всички страдаания на рода, но огромните усилия, които полага, за да го спаси, се оказват недостатъчни. Това предизвиква и готовността на Влади да умре. По-късно, при втората редакция на повестта, Друмев променя края, като оставя читателя сам да продължи по-нататъшната съдба на героя. Тази промяна е продиктувана от назрялата революционна обстановка в България, но тя не променя логиката на характера — Влади остава изцяло при страданията на рода си, без да успее да ги надмogne, защото те са и негов лична участ. Б. Пенев приема нещастията на рода като основна идея на произведението, но тъй като тази идея има твърде общ характер, тя не е свързана „с едно лице, с един херой на повестта или пък с едно главно събитие“²¹. Според нас обаче авторът съсредоточава родовата памет в образа на Влади, чрез него е осмислено мястото на триединството баща, син, внук, разбираемо преди всичко като минало, настояще и бъдеще на рода.²² Един от изходите за него е хайдушкият живот, прерастването му в борец за национална свобода. Но това все още не е постоянна, вътрешна убеденост и потребност на героя, тъй като той води дружината си като че ли само да помага на роднините си, а иначе се стреми към мирен живот. Влади все още не достига до идеята за освобождение на родината, поради това не може да определи категорично своя път в бъдещето и остава при страданията на рода си.

Г. Гачев обръща внимание на това, че съотношението между „род“ и „родина“ като два вида обществения и обществена принадлежност на човека обясняват много от това, което се нарича фатум, съдба в античната трагедия. Това съотношение той разглежда и в по-нататъшното развитие на драмата. „В „Сид“ на Корней — пише изследвачът — следата на фатума е онова, което се проявява в отношението на Родриго като негов дълг за родова мъст в противовес на Сид — победителя на враговете на държавата, т. е. на индивида, ценността на който е пряко определена от мярката на държавата (неговото битие като гражданин), а не от частния колектив (битието му като член на рода).“²³ Съдбата и ценността на поробените българи се определят в битието на неговия род и от възможността или невъзможността да го съхрани от посегателствата на поробителя. И макар че писателят е представил нещастията предизвикани не от законните господари, а от размирни глави, които султанът ще укроти, то основната идея е именно в това противостоене на рода (отвеждащо към по-голямата общност — народа) срещу турчина владетел в държавата. И в този смисъл Влади е главният герой в повестта — като най-ярък изразител на тази идея. Неговата съдба не е определена в хайдушкия му живот, защото този живот не е нещо отделено от родовия свят, а е предизвикан от страданията в

²⁰ В. Друмев. Съчинения. Т. I. С., 1967, с. 47.

²¹ Б. Пенев. История на новата българска литература. Т. IV. С., 1978, с. 101.

²² С. Северняк. Отецеството започва от родния дом. — Отечествон фронт от 7. VIII. 1981.

²³ Г. Д. Гачев. Съдържателност на художествените форми. Епос, лирика, театър. С., 1982, с. 160.

него. Като хайдутин той не е освободен от родовите връзки — напротив, авторът показва силата на единението му с рода. Това важи за всички герои от повестта. Тази е причината техните индивидуални съдби да се оглеждат винаги в живота и съдбата на семейството.

Дори когато разказва за историческата епоха на кърджалийското движение, писателят не се отлъчва от мисълта за рода. За него не е достатъчно да изтъкне, че българинът е страдал, а подсилва мисълта си и с разкриване на жестокостта, с която са се разкъсвали родовите връзки. „Колко невинни моми и деца са бивали завинаги отлъчени от родителите си и след като претърпявали големи безчестия, свършвали мъченически временни си живот! Бащи и майки са погинвали с хиляди от кърджалийска адека злоба!...“²⁴ Трагизмът, радостта и веселието на българина са се измервали чрез живота на рода — чрез него той разбира близостта и силата на историческите събития, засягащи битието му.

Интересно е да се проследи съотношението между „род“ и „родина“ при изграждане образа на Стоян от първия разказ на Л. Каравелов „Войвода“. Противоречието е породено от това, че в образа на стария хайдутин, излязъл в гората, за да отмъщава за братята си, писателят се е опитал да внесе ново качество, присъщо на бореца за национална свобода. Това ново съзнание е прокарано преди всичко чрез публицистичните моменти в разказа — героят е осъзнал фалшивостта на Хатихумаюна и на всички други реформи, които се опитва да прокара турското правителство. За да докаже несъстоятелността на тези нововъведения, той разказва пред хайдутите участта на братята си. Все още обаче не е осъзнал по какъв начин ще се извърши освобождението на отечеството — говори за сговор, за юначество на българина, които са изразени повече патосно и наивно и нямат действено-практически характер. Тук не става дума за революционна организация. Стоян дори научава, че е време българите да се освободят, от един турчин, който му разказва за това, което „в тяхната книга било написано“. И макар да има представа за по-голямата общност — родината, — героят все още се ръководи от жаждата за лично отмъщение. Такъв е и краят на разказа, който не ни отвежда към новото съзнание у Стоян, а ни връща към родовото чувство у него, не позволило му да остави неотмъстени близките си. Това развоение при него — от една страна, желанието да внуши на хайдутите идеята за свобода, а, от друга — продължаването на старите принципи на хайдутството, поражда противоречието в изграждането на образа. Споменът за смъртта на близките у героя е толкова силен, че надмогва у него християнското смирение. „Но щом припомня онзи страшни проклети ден, то аз ставам лют, безчовечен и режа когото завърна.“²⁵ Тези думи на Стоян говорят за крайното състояние, до което е достигнал в стремежа си да отмъщава, макар че на друго място той споделя: „Вие се чудихте, защото до онзи час не бяхте видели никога да убия сами някого.“ Оказва се, че войводата не е вършил това, за което говори на хайдутите в началото, че не е рязал когото завърне, а само когато трябва да отмъсти за братята си. Възможно ли е през няколкото години хайдутуване той да не е убил лично нито един турчин, освен Хасан? Това противоречие в думите му е породено именно от неовладяността на този образ от писателя. В опита си да привнесе в съзнанието му качествата на новия борец за свобода той дава повече външен израз на тези прояви, докато логиката на характера ни отвежда към чертите и действията на стария тип хайдутин. За неговите другари е по-важно (а може би това е по-важно за писателя) да чуят докрай трагедията на Стояновото семейство, отколкото да се заинтересу-

²⁴ В. Друмев. Съчинения, Т. I. С., 1967, с. 70.

²⁵ Л. Каравелов. Съчинения, Т. I. С., 1965, с. 338.

ват по-нашироко за българското царство. При изключителното си невежество те едва успяват да разберат от своя войвода, че са имали в миналото държава и че трябва да бъдат сговорни и юнаци, за да се сдобият отново с нея, а интересът им към това намалява за сметка на желанието да чуят края на Стояновата история. У тях е много по-силна реакцията от непосредственото, от близката до тях участ на другаря им, на неговото семейство, отколкото изразяването на всеобщ патриотизъм. По-силно впечатление им прави трагедията на Стояновите братя, отколкото вестта, че българите са имали някога свое царство.

Но ако при Стоян отмъщението за семейни обиди и нещастия определя конкретните форми на борбата против поробителя, то войводата Дончо от едноименния разказ на Каравелов е надмогнал родовото съзнание и се бори за освобождението на отечеството. Причината да стане хайдутин отново е свързана със семейното страдание — сестра му е отвлечена от кадията и след като е правил опити да я освободи, героят не чувства вече тази родова зависимост. Животът и борбата му добиват нов смисъл — свързват се не с родоци, а с национални измерения. Той живее с ясно съзнание, че не може да освободи България, но поне ще пробуди юначеството на българите, ще ги отърси от робския им страх. Поставяйки героя си да действа през 40-те и 50-те години на XIX в. (авторът е верен на историческата истина за този хайдутин²⁶), Каравелов го определя като едно изключение, като човек, родил се ненавреме: „Природата го беше създала да бъде българският Гарибалди, но той нямаше в ръцете си това, щото имаше Гарибалди.“ Войводата все още е заобиколен от хора, които тепърва проглеждат за националната свобода и могат да се борят само ако са засегнати семействата или имотът им.

При героите на В. Друев, Л. Каравелов и Ил. Блъсков измеренията на българското се пречупени в по-голяма степен през семейния бит и родовото съзнание. Ако в обществено-политическия живот през 70-те години българите са обхванати от всеобщ патриотизъм и изразяват определено националнореволюционно съзнание, то в прозата през този период патриотизмът няма измерения си само в революционно-борческото начало, а в патриархално-родовите традиции. Масовото проявление на борческото писателите са могли да открият в хайдушкото движение и в някои по-значителни вълнения — кърджалиството („Нешастна фамилия“), въстанието във Видинско през 1848 г. („Мъченик“) и др. Те все още остават при патосното, декларативно и публично изложение, защото образът на бореца за свобода все още не е завършен, още е в движение, в процес на изграждане. В Каравеловите повести и разкази пресъздаването на образа на българския революционер съпътствува процеса на формирането и утвърждаването му в живота. И литературният герой участва и подпомага създаването му. Даже и по-късно у един и същи човек се съчетават представата за литературен герой и реалният патриот революционер. Захари Стоянов отбелязва в своите „Записки“ за Георги Икономов, че е „познат песнопоец измежду своите другари и прочут актьор да играе ролята на Желя в „Изгубена Станка“, с която той беше запалил русчущките младежи“²⁷. Въсзнанието си другарите на Икономов приемат като част от неговата революционна характеристика и дейност превъплъщенията му в образа на хайдутин Жельо, защото за тях това не е художествена условност, а същинският живот.

Априлското въстание дава пример на изключителен героизъм и определено на революционните стремежи на бореца за национална свобода, но трагедията по време на потушаването му е толкова голяма, че писателите отделят

²⁶ Вж. И в а н П о ш о в. Хайдутството в Пловдивския край през XIX в. — В: Из историята на хайдутството в Пловдивския край. Пловдив, 1969, с. 54.

²⁷ З. С т о я н о в. Записки по българските въстания. С., 1977, с. 348.

по-значително място на нещастията, отколкото на новия герой на епохата (Л. Каравелов, „Ще ли им се върне?“). Образът на революционера добива епическа дълбочина и художествена убедителност в романа на Вазов „Под игото“ и в този смисъл произведението завършва тенденции, започнали още във възрожденската белетристика.

Писателите ни през Възраждането разкриват не само силата на родовата връзка на българина, но пресъздават и процеса на неговото отчуждаване от рода. В повестта на В. Друмев „Ученик и благодетели“ Богдан изразява недоволство от това, че всички роднини са дошли на изпращането му. Героят се изказва против тази традиция и изразява желание да бъде придружен само от най-близките си, в тесен семеен кръг. Богдан протестира срещу роднините, които не го оставят да се прости истински с родителите си. „Но тези хладни хора (роднините — б. м., Р.Р.) даже и тогава, когато вече трябваше да река на милите си последно „прости“, пяхнаха си гагата и не ми позволиха от един път повече да целуна ръка на мама и татка. Те ме принудиха по-скоро да вляза в каруцата и като луди викаха „добър път!“ в то време, кога аз, задавен от сълзите си, виках на милите си: „Прощавайте!“ Уви! Техният вик заглуши моят глас...“²⁸ Това изпращане, сравнено с разказаните от Каравелов в „Записки за България и за българите“ и от М. Маджаров в „Спомени“ трогателни мигове на раздяла с близки и роднини, показва в каква степен Богдан проявява ново съзнание, породено от процеса на отчуждаването му към роднини от по-широк кръг. При Л. Каравелов този процес е свързан не само с отчуждаването на човека от рода му, но и с отричането на българина от народността му принадлежност. Калугерът Ставри крие българския си произход, представя се за грък, след това за румънец („Извънреден родолюбец“). Композицията на творбата е построена така, че е съобразена с основната идея на писателя — чрез поведението спрямо роднините той проверява и отношението на героя към народността и нравствената му същност. Привързаността и любовта към близките може да предпази българина от родоотстъпничество и нравствено падение. „Когато един човек — казва герой от разказа — не обича от сърце баща си, майка си, роднините си, сестрите си и унуките си, той няма да обича и тебе.“²⁹ Отчужди ли се човек от рода си, може лесно да продаде себе си. Този похват на Каравелов — чрез среща на роднини да проверява нравствеността на изменните на народността си герои — можем да открием и в други творби на писателя — „Турски паша“, „Прогресист“. Отчуждаването на човека от рода и народността, намерило отражение във възрожденската белетристика, се свързва с определени социални процеси в българското общество, които обаче нашите писатели само набелязват, без да успеят да изградят ярки художествени типове.

ПРОБЛЕМЪТ ЗА ФИЗИЧЕСКОТО УНИЩОЖАВАНЕ НА БЪЛГАРСКОТО СЕМЕЙСТВО И НЕГОВОТО НРАВСТВЕНО ИЗВИСЯВАНЕ

Този проблем е един от основните във възрожденската белетристика, защото той в най-голяма степен отразява епическия разрыв в живота на българина, разклащането на неговите устои, на добродетелите му. Няма друга форма, чрез която така пълно да се отразява неговият живот под робство, защото той тръгва от пепелището на своя дом и от гробовете на близките си към хайдушкото сборище. Г. Гачев посочва, че при народите, които са лишени от своя земя

²⁸ В. Друмев. Съчинения. Т. I. С., 1967, с. 342.

²⁹ Л. Каравелов. Събрани съчинения. Т. III. С., 1966, с. 459.

или са поробени, „в опазване на народното цяло много по-голямо е относителното тегло на телесно-родовата приемственост и чистота“³⁰. Ето защо според него в българската литература е отделено голямо място на децата. „Човекът в кръга на свои и чужди деца е почти необходима ситуация в българския роман, чрез която се проверява съставът на персонажа.“ Това важи напълно и за възрожденската белетристика, която отразява страха на българина от възможното отнемане на децата му от поробителя. Няма произведение в предосвободенската проза, което да отразява българската действителност, без да засяга разрушаващата се цялост и единство на семейството. Потресаващо е неговото физическо унищожение: избиване на целия род — „Нешастна фамилия“, „Неда“; на цялото семейство — „Ученик и благодетели“, „Сирото семейство“, „Злочеста Кръстинка“, „Войвода“; отвлечане на деца, сестра, годеница — „Турски паша“, „Изгубена Станка“, „Дончо“, „На чужд гроб без сълзи плачат“; убийство на бащата — „Нено“. Не по-малко жестоко за българите е и нравственото посегателство на поробителя и гръцкото духовенство върху честта на семейството му. Пагубно е влиянието на турския и гръцкия разврат. Изключително тежко преживява българинът поругаването на съпругата му — „Мъченик“, „Що е грях?“; жестокото отношение на бащата към децата — изоставяне, депотизъм, пиянство — „Главчо“, „Българи от старо време“, „Злочеста Кръстинка“, „Пиян баща, убиец на децата си; трагедията на жената, последица от насилието — „Стана“, „Божко“; нарушаването на нравствените добродетели — „Слава“; срещата на два противоположни свята — българския и гръцкия — „Стоян“. Както физическото унищожаване на семейството предизвиква най-непосилна трагедия за българина, така и нравственото посегателство върху него нарушава естествената и здрава основа на неговия бит. Често това става причина да пожелае смъртта. В. Друмев, Л. Каравелов и Ил. Блъсков отдават изключително значение на здравия дух на семейството и на народа. Една нация според В. Друмев може да съществува само тогава, когато притежава нравствена мощ. „Пояден вънкашно от грубата сила, здравият вътрешно народ намира яка опора в сам себе си, издирва причините на слабостта и побеждението си и насърчаван от увереността, че истинната добродетел на силния някога не може да се основе и осигури от злочестината на слабият, не пада в отчаяние, а дири истинните средства за взаимна добродетел, която непременно ще постигне, защото нравственото му влияние над по-силния не може да остане без добри сетнини за него.

Но съвършено друго ни представя народ, който вътрешно е слаб и нездрав, който е нравствено развален. Такъв народ не може да намери опора в себе си и натиснат вънкашно от люти злочестини, той пада в отчаяние и дири облекчение на съдбината си не там, дето трябва, а в онова, което служи за по-голямо негово съсипване.“³¹ Такава пагубна роля върху българския народ според В. Друмев оказва гръцкото духовенство. Изключително внимание на нравствената чистота на сънародниците си отделя в своето творчество и Блъсков. В по-голямата част от произведенията си той разглежда отделен нравствен проблем, който според него е от значение за запазване на здравия български дух. Като изяснява в какво се състои благоденствието на нашите селяни, той пише: „А може ли да се говори за благоденствието там, дето е върлувала грубата сила на озверения турчин и ожесточения грък-владика? Да, роб бе българинът и в такова робство, на което злините, мъките нито са за описване, нито са за изприказване. Но от друга страна той, българинът, бе свободен от всички днес преобладаващи новия български свят пороци. Какво е нещо пиянство, мързел,

³⁰ Г. Д. Г а ч е в. Националният образ на света. — Литературна мисъл, 1972, кн. 5, с. 27.

³¹ В. Д р у м е в. Съчинения. Т. II. С., 1968, с. 196.

отчаяние такивато и друго подобни пагубни пороци едва ли бяха известни у нас. И колкото повече потисничествата на двамата негови върли врагове бяха понесносни, като че толкова повече неговото трудолюбие, неговият трезвен дух се усиляваха.³² Блъсков противопоставя нравствеността на хората от града и селото и остава до края на живота си с възторг към неподправения селски живот.

Л. Каравелов показва в най-голяма степен чрез творчеството си какво е значението на нравствеността и морала за българина — той търси трагизма у него при всяко нарушено нравствено начало. Удивително при него е това, че от живота в Копривщица е успял да изведе по художествен начин различни прояви на народното съзнание, различни представи за нравствеността, възможно непознати в живота на едно балканско градче. Известно обяснение може да се потърси в наблюденията на Ив. Хаджийски. Той смята, че „нравственото обособяване следва стопанското, поради което, „ако събираме материал за нравствена характеристика на Копривщица пред кръчмата на Лютовци, ще получим една картина, наситена с егоизма на новото време, а ако това става в Ламбовската или Торман махала, ще получим съвсем други резултати, които говорят за силни остатъци от старата задругарска нравственост и човешина“³³. За различие в нравствеността между отделните махали в Копривщица споменава и Мих. Маджаров в спомените си.³⁴ Тази разнообразна социална и нравствена картина на живота в градчето дава възможност на Каравелов да черпи различни теми и сюжети, независимо че продължително време е далеч от родния си край. Нравствените проблеми при него са предопределени винаги от социалните противоречия и от безприето на българина, лишен от свобода. Някои от тези проблеми, залегнали в сюжетната основа на неговите произведения, засягат характерни моменти от живота на българския народ. Такъв е проблемът за отделянето на мъжа от семейството, тръгнал да припечелва пари по чужди места. Гурбетчицът е оказвал трайно влияние върху съзнанието на българина. Според Ив. Хаджийски той е част от „нравствената трагедия на суровия живот на старите еснафи“, изразена чрез названията на местата в края на селищата, където се разделят близките: Плачимогила, Плачикамък и др.³⁵ Маджаров посочва в каква степен гурбетчицът се е отразил на нравствения климат в Копривщица — при мисълта, че мъжете ще напуснат отново родното село, без да е сигурно, че ще се върнат живи, им се позволяват някои волности при веселието. Изградена е цяла система за посрещане и изпращане на мъжа — от дара за приятно известие до проводяка.³⁶ В разказа „Нено“ Л. Каравелов е успял да разкрие страданията на българина, разделен от семейството, което е оставил „за добиване на насъщият им хляб“. В съзнанието му постоянно е буден споменът за близките, чрез който той подхранва нерадостното си пребиваване в Цариград и Измир. Но независимо от този разказ посоченият проблем остава встрани от вниманието на възрожденските ни писатели. Нравствената трагедия на семейството в по-голяма степен се търси при нарушаване на патриархалната чистота вследствие влиянието на гръцкото духовенство („Божко“); при женитбата между българин и гъркиня („Стоян“); при липсата на патриархални добродетели („Слава“).

Огромното значение, което придават на нравствеността в семейството, оказва влияние и когато писателите разкриват жестокостите на поробителя. Унищожаването на семейството не се свързва с обезличаването му. То остава да съществува

³² Ил. Блъсков. Спомени. С., 1976, с. 150.

³³ Ив. Хаджийски. Цит. съч., т. II, с. 395.

³⁴ Мих. Маджаров. Спомени. С., 1968, с. 160.

³⁵ Ив. Хаджийски. Цит. съч., т. II, с. 203.

³⁶ Мих. Маджаров. Спомени. С., 1968, с. 139 и 159.

ува в съзнанието на читателя като неразрушено нравствено ядро. Убийството на всеки отделен член от фамилията се оглежда в съдбата на другите, за да се определи степента на тяхната подготвеност да отмъстят за него или, страдайки, да се отдадат на покрусата и да пожелаят смъртта. Неделя от „Сирото семейство“ не може да преживее избиването на семейството си, а останалото след него сираче призовава смъртта: „По-добре беше да умре аз, а то със своето здраве само да се мъча на светът и на хората тегна. А мога ли да бъда здрава, когато ден и нощ плача?“³⁷ Героинята не вижда вече смисъл в живота си и остава изцяло със страданието за близките си. Подобна е участта на майката в разказа „Неда“. Движението към физическо унищожаване на семейството от поробителя е всъщност движение към неговото нравствено извисяване. В края на повестта „Нешаствна фамилия“ нравственият стоицизъм на Вълковото семейство предизвиква смут в душите на злодейците. — Ние не се страхуваме от смърт, макар тя да бъде и най-люта — смирено рече Вълко, — ти не можеш уби нас.“ Макар и произнесени смирено, тези думи на Вълко отвеждат към нравствената мощ на българина, за която говори и В. Друмев. И ако заглавиято „Нешаствна фамилия“ насочва към едната страна на идейно-естетическата същност на творбата, другата може да се определи именно с думите на Вълко — „ти не можеш уби нас“. Поробителят не успява да сломи духа на българина, да го унищожи дори и чрез нечовешки страдания. Този смисъл трябва да търсим във всички произведения на възрожденската белетристика — на грубата сила на турците писателят противопоставя нравствената мощ на българите.

ПРОБЛЕМЪТ ЗА ЧЕСТТА НА БЪЛГАРСКОТО СЕМЕЙСТВО

Условията на робството, при които българинът не е бил сигурен нито за имота, нито за живота си, са породили един съществен проблем за него — опазване честта на семейството му от поругаване. Верските различия, омразата, нееднаквият начин на живот, здравият морал на българина са в основата на неговия стремеж да запази децата си от потурчване, да съхрани с цената на живота си честта на жена си и дъщерите си. Ако той не успее да ги предпази от посегателствата, единствен смисъл в живота му добива отмъщението. „Българинът — пише И. Блъсков — не отива да си губи времето и да ходи да се ливри, подмилква и сприятелява с тогова, който не е от неговата кръв. Той познава чуждото за чуждо, своето за свое. Неговата надежда е у правдата и уработата му; това той паз и обляга като на подпор. Неговата чест, честта на жена му, на дъщеря му е най-свято нещо за него. Това си има и това гледа да си запази.“³⁸ Ст. Костурков отбелязва, че българинът всичко може да изтърпи, но „само когато е засегната честта му, търпението изчезва, засегнатият е готов на най-тежка разплата“³⁹. В. Друмев и Л. Каравелов също отдават изключително значение на този въпрос и търсят причините, поради които робът не може да съхрани честта на семейството си. В повестта „Ученик и благодетели“ учителят Райко е смутен от разказа на един момък за обезчестяването на девойка от двама сестмени. Бащата се опитал да я защити, но бил убит, а брат ѝ, макар и свидетел на безчестието ѝ, „не се спуснал да я запази или да умре...“ Райко търси обяснение за това поведение на брата: „Виноват ли е той, дето не съзнава чело-веческото си достойнство, не може да цени нито своята чест, нито честта на милите си? Виноват ли е той, дето страхът му надвигва любовта, която той

³⁷ Л. Каравелов. Цит. съч., т. I, с. 432.

³⁸ Ил. Блъсков. Пиян баща, убиец на децата си. Русчук, Варна, 1979, кн. II, с. 19.

³⁹ Ст. Костурков. Върху психологията на българина. — Вж: Народопсихология на българите. С., 1984, с. 659.

има към близките на сърцето си?⁴⁰ Учителят открива причината в невежество-то и според него чрез просвещение човек ще се научи да пази честта си. Той не достига до революционната идея за освобождението, което в най-голяма степен може да премахне тази страшна заплаха за българското семейство.

Чрез образа на Найда от „Турски паша“ Каравелов изразява негодувание-то си от пасивното поведение на българите, когато поробителите отвличат и поругават дъщерите им. „Мъжо, турците откраднаха наша Милка и я заведоха в Осман бейовата къща“, говори някоя жена на мъжът си. „Аз ще ида при пашата и при владиката и ще да им се оплача“, говори мъжът и отива. Но минава се месец или два, а Милка си живее в турският харем и твърде скоро забравя за своите добри родители, които са умели да я родят, а не умеят да я бранят. . . . А защо да браниме своите деца, когато турците твърде лесно могат да се разсърдят на нас и да запалят къщата ни или да откраднат и воловете ни? По-добре е да пожертвуваме своите деца и да спасиме имането си, а то и без хляб можеш да останеш.“⁴¹ В други повести и разкази Л. Каравелов ще търси и действителното начало у българина при защита честта на семейството си. Танчо Галина ще отмъсти за дъщеря си („На чужд гроб без сълзи плачат“), Никола Табака и синът му стигат до идеята за общия бунт, за да изгонят всички турци и гърци и да отмъстят за поругаването на съпругата и майката. Българинът предпочита да задуши детето си, но да не го даде в харема на турчина, радва се, когато дъщерите му са грозни, защото така ще опазят по-добре честта си.⁴² Тежко проклятие отправя Драгинка от разказа „Мъченик“ срещу всички българи, които не умеят да опазят дъщерите си, да отмъстят за майките и сестрите си. Мотивът за поругаването е сюжетна основа на разказа „Що е грях?“ Авторът защитава идеята, че грях е не обезчестяването на Рада от турците, защото тя не е виновна за злото, което я постига — грях ще бъде само ако остане неотмъстена. Ето защо мъжът ѝ Стойчо поема пътя към хайдутското кладенце.

В белетристиката си И. Блъсков, В. Друмев и Л. Каравелов остават на разбирането за честта на семейството преди всичко като съхранение и отстояване на нравствената чистота на членовете в рода. Някои от героите на Каравелов достигат до идеята за бунта — Танчо Галина, Никола Табака, Стойчо, но преди всичко водени от жаждата за отмъщение. По-късно ще видим, че Вазов достига и до друга идея за честта на семейството — тя получава не само нравствено и вътрешно родово измерение, но и национално-революционно, защото за нея се съди и по това, дали членовете на едно семейство участвуват във въстанието. Интересно е проследено това в образа на чорбаджи Марко и неговата челяд в романа „Под игото“, който от чувството за съхранение на семейството постепенно достига до идеята за участието му в бунта. Следователно понятието за чест се движи от нравственото през бунтовно-непримиримото в творчеството на В. Друмев, Л. Каравелов и И. Блъсков до насищането му с революционно съдържание в романа на Вазов.

ПРОБЛЕМЪТ ЗА ХАЙДУТИНА В РОДА

Като се има предвид постановката на Б. Цветкова, че „хайдутството е трайна многовековна изява на съпротива срещу османското феодално господство“, и то „не е породено само от жаждата за лично отмъщение през XVIII век, а то

⁴⁰ В. Друмев. Цит. съч., т. I, 211—212.

⁴¹ Л. Каравелов. Цит. съч., т. I, с. 219.

⁴² Л. Каравелов. Цит. съч., т. II, с. 225.

в известни случаи има политическа насоченост и се среща през XV и XVI век⁴³, както и опоетизирането на хайдушкото движение през XIX в. в народните ни песни, би трябвало да се очаква, че в съзнанието на българина тази многовековна изява е оставила трайна следа и името на хайдутина да се споменава с уважение и почит. Това предполага също така създаване на борчески традиции в един род, приемственост между отделните поколения в съхраняването на хайдушките завети. Според сведението на Сеприан Робер във високите полета на Балкана между София, Пловдив, Търново рядко се „срещат многочислени семейства, от които някои от членовете да не са хайдутини“⁴⁴. Но за разлика от хайдушките ни песни в българските поговорки и пословици името на хайдутина не се споменава с такава почит, легендата за него е разбулена: „Ако та е яд на българин, кълни го да стане хайдутин“, „Хайдутинът винаги не краде, но ти се винаги пази“, „Ако имаш дюлгери, не ти трябват хайдутини“ и др.⁴⁵ Поетическото внушение от песните е отстъпило място на трезвата преценка за тежкия живот на хайдутина и на критическото отношение към отклоненията от праведния път на защитник на българите и сиромасите. Във възрожденската белетристика хайдутите в повечето случаи са политически ограничени, непросветени, занимават се с обири без разлика на турци и християни. И името им не се споменава с особен авторитет в рода. Това е обусловило и една от основните цели при изображение на хайдушкия живот, особено при Л. Каравелов — да реабилитира образа на хайдутина. Когато започва да разказва за него, той винаги прави опит да го превъзпита, за да може да стане естествен предходник на бореца за национална свобода. Затова и едно от най-характерните произведения на писателя, отразяващо живота на народния закрилник, започва с уговорката: „Ех, какви ти са днешните хайдуци?“ („Дончо“). Авторът ги противопоставя на старите хайдутини, които са били истински народни хора. Но оказва се, че и прежните хайдутини не са били по-добри от разбойници, та се наложило да бъдат превъзпитани от войводата си Дончо, за да ги поведе в служба на родината. Не съвсем безкористно тръгват да спасяват Станка хайдутите Жельо и Никола — те искат „доброволната ваша награда“, макар след това да проявяват истинска саможертва и себеотрицание („Изгубена Станка“). Във възрожденската проза ние не можем да открием мотива за приемствеността в хайдутството — между баща и син или между родственици, което е така ярко изразено в поезията и по-точно в поемата на Хр. Ботев „Хайдутин“. В „Нешастна фамилия“ Друмев не е осъществил връзка между чичото Иван, който макар и за малко е бил хайдутин, и неговия племенник Влади — войвода на дружина. Целта на писателя е друга и не насочва вниманието към създаване на борчески традиции в един род и тяхната приемственост. В повестта хайдутството е осмислено като ненормално, принудително положение на човека, избрано не по собствено желание и от което той бърза да се отърве. Иван задава въпрос на брат си Петър:

„ — Не се ли удивляваш и даже оскърбяваш, Петре, като ме гледаш, че аз с пушка на рамо, с нож и пищови на пояс ходя по гората?

— Разумява се, че се оскърбявам. . . , защото ти може да си убивал.“⁴⁶ Иван бърза да се оправдае, че не е извършил убийства, а е облякъл хайдушки дрехи заради него и семейството му. Дори и Влади като войвода на дружина не чувствава вътрешна нагласа към хайдушкия живот. В рода, макар и да почитат храбростта му и да се прекланят пред себеотрицанието, с което помага на всеки близък, не гледат с особена гордост на хайдутуването му, нито пък

⁴³ Б. Цветкова. Хайдутството в българските земи през XV—XVIII век. Т. I, С. 1971, с. 25 и с. 64.

⁴⁴ Ив. Пощов. Цит. съч., с. 27.

⁴⁵ Българско народно творчество. Т. 12, С., 1963.

⁴⁶ В. Друмев. Цит. съч., т. I, 37—38.

Влади има държане, което подсказва, че е войвода. При Иван и Влади това е временна необходимост, ето защо при тях липсва приемствеността, борческата традиция, останала дълбоко в родовата памет. Само по себе си хайдутството в повестта няма знак на значителност, ако не се свързва с проблемите на живота в рода. Психологически вярно е предадено и желанието на Влади да живее мирно сред хората.

В творбите си „Войвода“, „Дончо“, „Мъченик“, „Горчивата съдба“ Л. Каравелов се стреми да реабилитира образа на хайдутина, за да го направи естествен предходник на бореца за национална свобода. В разказа „Горчивата съдба“ майката е ужасена от мисълта, че синът ѝ е станал хайдутин, защото все още не разбира неговата цел — да отмъсти за баща си и да освободи отечеството си. „Боже, да не сте вече хайдуци станали? Моят син, моето чедо хайдутин!“ В съзнанието си тя свързва понятието хайдутин с разбойник, поради което се налага синът ѝ да обяснява защо е поел този път. Майката не иска да даде дъщеря си за жена на Недялко, защото и той е поел към гората и „няма ни рода, ни роднини, ни кол, ни двор, ни къща, ни покъщнина, който е от дете хайдутин, скитница, кеседжия и безкъщник“⁴⁷. За българина, който е решил да се сродява с хайдутин, най-неприятелното се оказва, че той е човек без корен, без опора в бита. Самият Недялко съзнава, че неговите другари не са народни хора, а „кокошкар“, поради което ги напуска. Майката трудно възприема неговите убеждения — необходимо е да мине време, за да осъзнае истинските им стремежи. Единствено дъщеря ѝ разбира свещената мисия на хайдутина и смята, че всеки „честен и честит българин трябва да бъде хайдутин. . . всеки трябва да се бори с нашите душмани, кой се с тях не бори, той не е българин, а издаец, помия, гюбре“⁴⁸.

Не може да се примири с това, че внук му е станал хайдутин и дядото на Петър от разказа „Мъченик“. Но той отива по-далеч — става предател, без да се опитва да осъзнае разликата между „прост хайдутин и народен човек“. Интересното е, че той мисли не за участта на внука си, а се стреми да запази собствената си кожа. „Чича му обесиха, а той иска да обесят и мене!“⁴⁹ Липсва вече единението в рода, бащи и деца си противостоят. Голямата цел на новото поколение не е в съхраняването на рода, както в „Нешастна фамилия“, а във великата човешка отдаденост в служба на поробената родина, смисъла на която бащите се още не могат да разберат. Синовете на верноподаника Георги от „Богатият сиромас“ стават четници при Филип Тотю, което го довежда до полудяване. Те нямат друг избор, освен да противостоят на бащата, защото са на принципино различни позиции, но в голяма степен съзнават и ролята на приемствеността, разбирана преди всичко като продължение на борческите традиции. Ето защо те съжаляват, че баща им не е като народния човек дядо Стойчо. „Неговият живот е достоен за подражание. Ако ние да би имали подобни бащи, то отдавна би станали хора. . .“⁵⁰

Приемствеността между хайдуите е разкрита единствено в повестта „Дончо“. Смелият войвода Детелин е достигнал до идеята за освободението на народа и нея иска да завещае на младия Дончо. След неуспешния опит да спаси годеницата си, той не трепва пред смъртта, но моли бога само за едно — да остави жив приемника му. На това придава изключителен смисъл в писмото си до Дончо: „Ти шеш да отмъстиш за моята смърт, ти шеш да умиеш моята кръв и да осветлиш моят образ.“ За истинския борец, който съзнава в името на какво се бори, е от съществено значение кой ще бъде негов приемник — това

⁴⁷ Л. Каравелов. Цит. съч., т. II, с. 145.

⁴⁸ Пак там, с. 149.

⁴⁹ Пак там, с. 258.

⁵⁰ Пак там, с. 411.

е толкова важно, колкото е важно и неговото участие в борбата. Затова Детелин заклева младия войвода да бъде народен хайдутин. С изпълнението на този завет започва и завършва хайдушкият живот на Дончо. Родството може да се приеме за условно — Детелин е годеник на Дончовата сестра, но то определя съвместното им хайдутуване в началото.

Оказва се, че проблемът за хайдутина и бунтовника в рода отразява сложния процес на съзряване на българското семейство за решаването на национални задачи. За писателите, особено за Л. Каравелов, се е появила необходимост от реабилитиране образа на хайдутина, от изчистване на неприсъщата му слава, за да стане естествен предходник на бореца за национална свобода. От опита за нравствено разграничаване и неприемане на хайдутството, разбирано като разбойничество, през потребността на рода от опазване и съхраняване от поробителя до идеята за свобода, заради великия смисъл на която родители и деца си противостоят, семейството изминава дълъг път на съзряване. Чрез него възрожденските писатели съумяват най-вярно да открият промените, които са настъпили в живота на българското общество, раздвижено от социално-борчески и национално-революционни процеси.

Проявите на родовото начало на българина във възрожденската белетристика са всъщност прояви на неговата обвързаност с нравствените категории, утвърдени в патриархалното българско общество. То е неговата жизнена основа, от която тръгва при възприемане на света, чрез която съхранява народността си, формира своите понятия за чест и достойнство. От разгледаните проблеми при изображение на семейството става ясно, че в прозата на В. Дрumeв, Л. Каравелов и И. Блъсков се разкрива преди всичко трагическото разкъсване на родовата връзка вследствие на физическото унищожаване на семейството и нравственото посегателство върху него. Те отразяват нещастията на българския род, за да въздействуват върху съвременния си читател, да пробудят националното му съзнание и неговата борческа активност. Още повече, че Л. Каравелов смята нещастията за най-характерното в нашия живот под робство. „Народният живот е богат само с горчиви страдания — пише той в „Богатия сиромас“, — а всеки повествовател е длъжен да фотографира всяко едно явление вярно и правдоподобно.“⁵¹ Чрез живота на рода и семейството посочените писатели успяват най-убедително да разкрият тези страдания на българина. Като има предвид творчеството на Каравелов, Т. Жечев посочва, че писателят е трябвало да започне с „жанровата, битова проза, от неизчерпаемите проблеми на патриархалния жизнен строй на българина, за да възпее чрез тях устойчивите и самобитни черти на нацията и да открие онези пороци, които спъват освободителното дело“⁵². Проявите на родовото начало помагат на българина да съхрани себе си, нравствената организация на семейството, да го защити, но в някои случаи то ограничава способността му да прогледа за националните проблеми. Това противоречие улавят и възрожденските ни белетристи.

⁵¹ Л. Каравелов. Цит. съч., т. II, с. 414.

⁵² Т. Жечев. История и литература. С., 1979, с. 261.